RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910270

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 1304–1307
TIL O'zbek

IQTIBOS UCHUN
Turg'anbaeva Gulaysha Rustemovna, Bazarbaeva Saida Ansatbay qizi. Qoraqalpoq hududida Crambe edentula Fisch. & C.A. Mey. ex Korsh. o'simligining tarqalgan hududlari // «O'zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 1304–1307. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910270

QORAQALPOQ HUDUDIDA CRAMBE EDENTULA FISCH. & C.A. MEY. EX KORSH. O'SIMLIGINING TARQALGAN HUDUDLARI

Turg'anbaeva Gulaysha Rustemovna
(PhD) tayanch doktorant
Nukus davlat pedagogika instituti
e-mail aykoshturganbaeva035@gmail.com
Bazarbaeva Saida Ansatbay qizi
Ilmiy xodim
Janubiy Ustyurt Milliy tabiat bog'i
e-mail saidabazarbaeva51@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq hududida o'suvchi Crambe edentula o'simligining tarqalgan hududlari haqida so'z boradi. Tarqalgan hududlarning fiziko-geografik sharoiti, tuproq, iqlim sharoitlari va o'simlik topilgan yerlar koordinatalari keltiriladi. Hududning maksimal, minimal haroratlari, relyefi, umumiy quyosh radiatsiyasi, o'rtacha yillik yog'ingarchilik, tuproqning sho'rlanishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Crambe edentula, Ustyurt platosi, senopopulyatsiya, maksimal va minimal harorat, umumiy quyosh radiatsiyasi, o'rtacha yillik yog'ingarchilik.

Kirish. Qoraqalpoq hududida Crambe edentula o'simligi asosan Ustyurt platosining janubiy qismida aniqlangan. Bu hudud o'zining joylashuvi va tuproq sharoitlari bilan boshqa hududlardan ajralib turadi.

Ustyurt platosining umumiy yer maydoni 21,3 mln gektarni tashkil etadi, shundan Qoraqalpoq qismining yer maydoni 7,2 gektarni egallaydi. Ustyurt platosining Qoraqalpoq qismining shimoli Qozog'iston Respublikasi, janubi Turkmaniston Respublikasi bilan, g'arb bo'limi Orol dengizining chink qoyalari bilan tutashgan. Bu keng to'lqinli tekislik bo'lib, tepaliklar (Qorabaur) va pastliklar (Barsakelmes, Asseke-audan, Tyuley, Shax-paxta va Shordja) bilan o'ralgan. Tepaliklarda jarliklar bo'lgan tik qirg'oqlari bor, ba'zilarining tubini to'la yoki nam sho'r botqoqlar egallagan. Ayrim joylarda qumloq massivlar uchraydi. Ustyurt – Orol dengizi sathidan mutlaq balandligi 160-300 m bo'lgan, har tomondan 190-256 m balandlikdagi qoyalar (chinklar) bilan chegaralangan baland stolli plato bo'lib, shimolda Ustyurt Kaspiy pasttekisligi bilan, sharqda Orol dengizining qurigan tubida, janubda Amudaryo deltasi bilan va Sariqamish ko'li, g'arbda Kaspiy dengizi bilan chegaralangan. Iqlim xususiyatlari va fizik-geografik sharoiti, o'simlik qoplamining tarqalishi va tuproq sho'rlanishiga ko'ra Qoraqalpoq Ustyurt hududidagi cho'llar gipsli, sho'rlangan va qumloqlarga bo'linadi.

Ustyurtning geologik tuzilishi juda yaxshi o'rganilgan. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Ustyurt platosi asosan sarmat ohaktoshlaridan tashkil topgan bo'lib, hamma joyda mergel

qatlamlari bilan kesishgan. Sarmat qatlamlarining qalinligi sharqiy qoyadan (5-10 m) g‘arbga qarab 40 m gacha (Terenquduq qudug‘i) ortadi.

1970-yildan oldingi davrda Ustyurtni, shu jumladan Qoraqalpoq Ustyurtini geobotanik jihatdan o‘rganishga umumiy nuqtai nazar S.V.(1971). 1965-yildan buyon O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Tabiiy fanlar ilmiy-tadqiqot institutining “Noyob obyekti” – Qoraqalpog‘iston Ustyurtining markaziy qismida Ustyurt cho‘l stansiyasi faoliyat ko‘rsatmoqda.

Mazkur stansiya negizida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi olimlari tomonidan kompleks tadqiqotlar olib borildi va olib borilmoqda. 1965-1970-yillarda olingan materiallar asosida jamoaviy monografiya chop etildi (Zaripov va boshqalar, 1972).

Tegishli kalitlarda Qoraqalpog‘iston Ustyurt florasi haqidagi yangi ma’lumotlar jamlangan (Qoraqalpog‘iston va Xorazmning yuqori o‘simliklarining tasvirlangan kaliti, 1982); taqriz monografiyasida (Erejepov, 1978) va Sariboyev B. (1972) asarlarida, asosan, novdalar florasiga oid. Sariboyev B. (1977) kuzatishlari shuni ko‘rsatdiki, birgina Qoraqalpoq Ustyurtining shimoli-g‘arbiy qismida 225 turkum va 41 oilaga mansub 426 tur mavjud.

Materiallar va uslublar. 2019-2020-yillarda “Sahrolanish jarayonida Ustyurt flora va faunasini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari” loyihasi doirasida tashkil etilgan ekspeditsiyalar chog‘ida O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilmagan juda kam uchraydigan turning bugungi holati aniqlandi, ya’ni Crambe edentula o‘simligi tarqalgan hududlar aniqlandi.

X.F. Shomurodov va boshqalar. (2015) Ustyurtning Qoraqalpog‘iston qismida o‘sadigan O‘zbekiston Qizil kitobiga kiritilmagan ayrim noyob turlarning tarqalishini tasvirlab bergan. Ushbu turlardan biri, Crambe edentula Fisch. & CA Mey., tog‘ qoyalarida va jarlarning gilli yon bag‘irlarida o‘sadigan, asosan, Kaspiy dengizining sharqiy sohillarida (Mangishloq, Ustyurt, Katta Balqon) va Kopet-Tog‘da tarqalgan. Ustyurtning qoraqalpoq qismida ular faqat C. edentulaning janubiy qirrasida Sariqamish ko‘lining shimoliy qismida qayd etilgan.

Iqlim o‘zgarishi va mintaqadagi sanoat rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan ekstremal ekologik sharoit tufayli tadqiqotning maqsadi Ustyurtning Qoraqalpoq hududida o‘sadigan noyob turdagi Crambe edentulaning tarqalish o‘rinlari va hududlarining umumiy tavsifi keltiriladi.

Tadqiqot ob’ekti Crambe edentula, tishsiz qatron (Brassicaceae) edi. Qoraqalpoqda (Ustyurt) jarlar yonbag‘irlarida uchraydi. Ildizi daraxtsimon. Uning bo‘yi 45-55 sm bo‘lgan bir yoki bir nechta poyasi yalang‘och, qovurg‘ali, shoxlangan, tepasi bargsiz, pasti esa bargli. Barglari ipsimon-oval, uzunligi 4-12 sm, eni 4-12 sm, tagida ipsimon, ikki tomonida va bargi bo‘ylab qattiq kipriksimon, to‘liq yoki burchakli tishli; ustki poyasi chiziqli tikanli. Inflorescence kamdan-kam uchraydi, shoxlari uzun bo‘yli. Gulbarglari oq, cho‘zinchoq, tagiga toraygan, uzunligi 5-7 mm, eni 2,5-3 mm. Pedukullar tik, uzunligi 7 mm gacha. Po‘choqning yuqori qismi qattiq, silliq, kulrang, ellipsoidsimon, uzunligi 2 mm gacha. U apreldan maygacha gullaydi va meva beradi.(Bochantsev va Vvedenskiy, 1955).

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910270

Natijalar. C. edentulaning birinchi mahalliy populyatsiyasi (LP) daraxt-qatron jamoasi (Crambe edentula, Lycium ruthenicum Murray) tarkibida Kaplankir mintaqasida topilgan. Ta'riflangan hududning tuprog'i qumli. Geografik koordinatalari 41 42 90 N va 56 16 34 E. O'simliklar jamoasida C. edentula ustunlik qiladi. Hudud notekis, to'lqinsimon tepaliklardan iborat. Tuprog'i gipsli, ko'pchimali-yumshoq, sho'rxo'k tabiatga ega.

C. edentula – Shorj hududida o'rganilgan keyreuk-saksaul-karagan jamoalari (Caragana grandiflora (M. Bieb.) DC., Haloxylon aphyllum (Minkw.) Iljin, Salsola orientalis SG Gmel.) a'zosi. Ta'riflangan hududning tuprog'i gipsli, ya'ni ohak va gips aralashmasidan iborat. Tuproqning kuchli yuvilishi natijasida uning mayin, unumdor fraksiyasining ulushi kam – quriganida qatqaloq hosil bo'ladi. Ayrim joylarida toshli uchastkalar uchraydi. Geografik koordinatalari 42 43 76 shim., 57 36 94 O. Ikkinchi LP qoyalar ostidagi quruqlikda o'sadi.

O'rganilgan turlarning uchinchi LP. Sariqamish ko'li qirg'og'ining shimoliy qismida Chink daralari oralig'ida shuvoq-saksovul jamoalari (Haloxylon aphyllum, Artemisia terrae-albae Krasch., A. diffusa Krasch. ex Poljakov) tarkibida topilgan. Sayda. Ta'riflangan hududning tuprog'i gipsli. Geografik koordinatalari: 56 65 11 E, 42 21 54 shim. O'simlikning proektiv qoplami 15 % ni tashkil qiladi.

To'rtinchi C. edentula LP Sariqamish ko'li qirg'og'ining sharqiy qismida (Turkmaniston chegarasidan 8 km shimolda) jingalak-oq tuproqli shuvoq jamoalari (Artemisia terrae-albae, Atraphaxis spinosa L.) bir qismi sifatida qayd etilgan.quyuq suv oqimi. Ta'riflangan hududning tuprog'i qumli. Geografik koordinatalari 57 71 36 E, 42 33 20 N.

Xulosa va tavsiyalar. Qoraqalpoq Ustyurtida dala tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Crambe edentula o'simligi joylashgan hududlar 6 gektardan oshmaydi. Shu 4 ta senopopulyatsiya ichida turlar soni va qiymati bo'yicha 2-senopopulyatsiya yuqori qiymatga ega. Bu yerdagi tuproq qumli va gipsli. O'simlik qoyaliklar ostidagi tepaliklarda o'sadi. O'simlik tarqalgan hududlar iqlim sharoitlari, tuprog'i bilan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Амирханов Н.А., Хамракулов Ш.С. Биология видов рода катран и их хозяйственное использование. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 4 – 51.

2. Черняковская Е. Г Род. Crambe- Катран //Флора СССР. – Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Т. VIII. – 474-485 с.

3. Бочанцев В.П., Введенский А.И. Род. Crambe L- Катран // Флора Узбекистана. – Ташкент: 1955. - Т.3. – С. 184-188.

4. Красная книга Казахской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Часть 2. Растения. Алма-Ата, 1981. С 84-85

5. Красная книга Казахстана. Изд. 2-е переработанное и дополненное. Том 1.: Растения (колл. авт.) -Астана, ТОО"АртPrintXXI", 2014, - 124 с.

6. Васильченко И.Т Род. Crambe L- Катран // Флора Туркмении. – Ашхабад: Изд-во Турменского филиала АН СССР 1948 3 том 242-244 ст

7. Алланиязов А., Сарыбаев Б. Эколого-геоботанические особенности пастбищ Каракалпакской части Устюрта. – Ташкент: Фан, 1983. – С. 112-113.

8. Веселова П.В О редких видах Сем. Brassicaceae Burnett Северного Турана, нуждающихся в охране // Естественные науки. Астрахан. 2012 г. № 2 (39). С 9-13.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910270

9. Amiri M.S., Mehrvarz Sh.S., Jonarchi M.R. Two new records of vascular plants for the flora of Iran // Phytologia balcanica 24(2):243-247, Sofia, 2018.

10. Grierson, A.J.C. & Rechinger, K.H. 1982. Compositae V: Astereae. – In: Rechinger K.H. (ed.), Flora Iranica, 154. Akad. Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.

11. Шербаев Б.Ш Флора и растительность Каракалпакии // Нукус Каракалпакстан 1988 с 171

12. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии, ее хозяйственная характеристика, использование и охрана. Ташкент Фан 1978 с 99,114

13. The State of Coenopopulations of Crambe Edentula Fisch. & C.A. Mey. Ex Korsh in the Conditions of Karakalpak Ustyurt Tamambetova Shakhigul Bayratdinovna. Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 2, 2021, Pages. 4103 - 4113 Received 20 January 2021; Accepted 08 February 2021.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910270